
Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza : (obrona pracy doktorskiej Łucji Okuliczowej z Warszawy)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 463-467

1966

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRONIKA NAUKOWA WOJEWÓDZTWA OLSZTYŃSKIEGO

KULTURA KURHANÓW ZACHODNIOBAŁTYJSKICH WE WCZESNEJ EPOCE ŻELAZA

(Obrona pracy doktorskiej Łucji Okuliczowej z Warszawy)

W dniu 25 kwietnia 1966 r. na posiedzeniu Rady Naukowej Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Warszawie odbyła się publiczna obrona pracy doktorskiej adiunkta mgr Łucji Okuliczowej pt. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*.

Po otwarciu posiedzenia — promotor, członek rzeczywisty Polskiej Akademii Nauk, prof. dr Włodzimierz Antoniewicz przedstawił życiorys i dorobek naukowy doktorantki. Następnie Ł. Okuliczowa omówiła główne tezy swojej pracy.

Badania archeologiczne, prowadzone od połowy XIX wieku na obszarze dawnych Prus Wschodnich, ujawniły szczególnie dużą liczbę cmentarzysk kurhanowych oraz osiedla obronne, nawodne i wysoczyznowe pochodzące z wczesnej epoki żelaza. Materiały z tych stanowisk, wzbogacone jeszcze pokaźną liczbą znalezisk luźnych, stanowiły podstawę do podejmowania monograficznych opracowań zagadnień kulturowych. Prace archeologów z królewieckiego ośrodka naukowego poświęcone były przede wszystkim klasyfikacji typologicznej form pochówków i przedmiotów metalowych, występujących tu w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza. Nie doprowadziły one jednakże do pełnej charakterystyki kultury i osadnictwa. Próbę ujęcia zagadnień osadniczych we wczesnej epoce żelaza, opartą częściowo na nowych materiałach, podjął Jerzy Antoniewicz, nie dając jednak pełnej charakterystyki tła kulturowego. Jakkolwiek więc w świetle dotychczasowych opracowań dość wyraźnie rysowały się poszczególne, specyficzne elementy kultury wczesnej epoki żelaza na tych terenach, brak było monografii traktującej o genezie i specyfice owego ostro wydzielającego się obszaru kulturowego.

Przystępując do takiego właśnie opracowania autorka wyszła z założenia, że wydzielenie specyficznych cech wyróżniających ten obszar kulturowy może być dokonane jedynie w oparciu o pełną analizę wszystkich kategorii źródeł archeologicznych. Wiele trudności nastęrczało znalezienie właściwych kryteriów dla klasyfikacji chronologicznej zabytków. Dotychczasowe próby oparcia jej wyłącznie o chronologię zabytków metalowych zawiodły z racji stosunkowo małej ich liczby i długiego trwania poszczególnych form. Dokonany przez C. Engla podział typologiczny form kurhanów również okazał się nieprzydatny dla dokonania odpowiedniego wyróżnienia faz rozwojowych. Dlatego też analizę oparto przede wszystkim na bogatym materiale ceramicznym. W wyniku przeprowadzonej klasyfikacji form naczyń autorka wydzieliła cztery następujące po sobie zespoły cech formalnych ceramiki, odpowiadające czterem fazom chronologii względnej. Zostało to poparte wynikami analizy form metali, pochówków i kształtowaniem się form osiedli. Adekwatny podział

można było przeprowadzić tylko w odniesieniu do zespołów cmentarzyskowych. Owe cztery fazy, w nawiązaniu do ogólnego systemu chronologii środkowo-europejskiej, odpowiadają okresom: halsztackiemu D oraz wszystkim trzem podokresom okresu lateńskiego; na części terytorium tej kultury czas jej zaniku przypada nawet na fazę B₁ okresu wpływów rzymskich. Oczywiście mówiąc o „zaniku” omawianej kultury autorka ma na myśli przekształcenie się jej znamion w cechy, typowe dla staropruskiej kultury okresu rzymskiego, których powstanie wiązać należy z przemianami gospodarczymi i osadniczymi, a nie ludnościowymi. Mimo poważnych zmian możemy w okresie rzymskim bardzo wyraźnie obserwować dalszą kontynuację dużej liczby cech okresu poprzedniego.

Same początki wykształcenia się specyficznych cech kultury kurhanów zachodniobałtyjskich przypadają według ustaleń autorki na okres halsztacki D, czyli hipotetycznie przyjmując — na lata 550—400 p.n.e. Pierwsza faza omawianej kultury zbieżna jest więc czasowo, w myśl ostatnich ustaleń, z zanikiem północno-zachodnich grup kultury łużyckiej i z powstaniem znamion tzw. kultury wschodniopomorskiej. Wydzielenie tej fazy, mającej charakter przejściowy, stało się możliwe w oparciu o pojawiające się na cmentarzyskach płaskich i w kurhanach grupy mazursko-warمیńskiej kultury łużyckiej naczynia o dnach kulistych. Równocześnie obserwujemy zmiany systemu osadniczego, wyrażające się w zakładaniu małych osiedli obronnych, nie znanych tu wcześniej. Fazy II i III przypadają w chronologii względnej na wczesny i środkowy okres lateński i charakteryzują się pełnym rozwojem specyficznych cech omawianej kultury. Początki IV fazy na Półwyspie Sambijskim są datowane stosunkowo dobrze zapinkami późnolateńskimi importowanymi z dorzecza Wisły i zgodnie z ostatnimi ustaleniami R. H a c h m a n n a datowane być mogą na pierwszą połowę I wieku p.n.e. Koniec tej fazy i jednocześnie zanik omawianej kultury wiązać możemy umownie z momentem pojawienia się cmentarzysk płaskich okresu rzymskiego, przypadającym według dotychczasowych ustaleń na przełom I i II wieku n.e.

Określenie zasięgu terytorialnego kultury kurhanów zachodniobałtyjskich nie nastręczało większych trudności z racji wyjątkowo czytelnych jej cech specyficznych oraz dużej liczby znanych punktów osadniczych. Od południa ograniczały ją naturalną pasy pustki osadniczej, przebiegające w rejonie błot i bagien Biebrzy i Narwi, od północy zaś południowo-wschodnie wybrzeża Bałtyku. Granica zachodnia, w świetle dotychczasowych danych, jest ślabo czytelna i liczyć się należy z istnieniem rejonów wspólnego bytowania plemion kultury omawianej i kultury wschodniopomorskiej. Najmniej jasny jest przebieg granicy wschodniej z powodu słabego zbadania Suwalszczyzny i przygranicznych rejonów Republiki Litewskiej. Na tym odcinku kultura kurhanów zachodniobałtyjskich graniczyła ze wschodniobałtyjską kulturą ceramiki kreskowej (sztrychowanej).

Podział kultury kurhanów zachodniobałtyjskich na trzy grupy, zgodnie zresztą z dawniejszymi poglądami, autorka oparła na wydzieleniu lokalnych cech kulturowych. Znajdują one swoje uzasadnienie w odmiennościach kulturowych zachodniej części Mazur, wschodnich Mazur i Sambii w epoce brązu. Grupa zachodniomazurska formowała się na dawniejszym obszarze warمیńsko-mazurskim grupy kultury łużyckiej i wykazuje największe nasilenie związków z kulturą wschodniopomorską. U podstaw grupy sambijskiej leżała kultura kurhanowa epoki brązu, związana z północnym kręgiem kulturowym, zaś grupa wschodniomazurska powstała na obszarze peryferycznych wpływów sąsiadujących z nią kultur. Podział ten znajduje również potwierdzenie w obserwacjach nad rozmieszczeniem punktów osadniczych. Szczególnie

wyraźnie oddzielona jest od pozostałych szerokim pasem pustki osadniczej w rejonie rzeki Świeżej i środkowej Łyny grupa sambijska. Granica między grupami zachodnio- i wschodniomazurską, przebiegająca na zachód od Wielkich Jezior, jest słabiej czytelna, choć i tu występuje rejon rozrzedzonego osadnictwa.

Najważniejsze cechy przewodnie kultury kurhanów zachodniobałtyjskich — to naczynia o dnach kulistych i specyficznej ornamentyce, niektóre formy metali i formy kurhanów. Z innego typu cech należy wymienić w systemie osadniczym prawie wyłącznie małe osiedla obronne, nawodne bądź wysoczyznowe, w gospodarce natomiast przewagę półdzikiej hodowli konia-tarpana i owcy lub kozy. Szukając genezy najważniejszych cech specyficznych omawianej kultury, zarówno w systemie osadniczo-gospodarczym, jak też w drugorzędnych cechach przewodnich, przeprowadzono analizy porównawcze ze współczesnymi, sąsiednimi kulturami i z wcześniejszym podłożem kulturowym. W wyniku tych porównań można stwierdzić, że u podstaw omawianej kultury leżały zjawiska schyłkowych okresów epoki brązu, silnie związane z kręgiem łużyckim. Na jej rozwój plemiona kultury wschodniopomorskiej stojące wyżej pod względem ekonomicznym wywierały silny wpływ. Natomiast system osadniczo-gospodarczy i technika lepienia naczyń o dnach kulistych zostały przeniesione z kręgu wschodniobałtyjskiego, gdzie jak można przypuszczać, mimo nie wypracowanych dotąd podstaw chronologicznych, cechy te miały starszą metrykę. Wychodząc z teoretycznego założenia, że cechy związane z całym systemem gospodarczo-społecznym trudniejsze były do przeszczepienia na drodze kontaktów sąsiedzkich, przyjęto za prawdopodobne łączenie ich z przenikaniem na omawiany teren grup ludności wschodniobałtyjskiej.

Przynależność etniczna plemion zamieszkujących omawiany obszar na początku naszej ery do zachodniego odłamu Bałtów nie budzi wątpliwości. Wskazuje na to przede wszystkim identyfikacja ptolemeuszowych *Galindoi* i *Sudinoi* ze znanymi w średniowieczu plemionami pruskimi *Galindów* i *Sudowów-Jačwingów* poparta obserwacjami pełnej ciągłości osadniczej i kulturowej od okresu rzymskiego aż po średniowiecze. Podobnie pełną ciągłość można stwierdzić między omawianą kulturą a staropruską kulturą okresu rzymskiego. Na tej podstawie sformułowano hipotezę, że kultura kurhanów zachodniobałtyjskich wczesnej epoki żelaza w zasadniczym swym zrębie odpowiadała zachodniemu odładowi Bałtów. Konsekwentnie więc w procesie krystalizacji tej kultury możnaby wskazać odbicie końcowego etapu formowania się zachodniobałtyjskiego zespołu etnicznego. Analiza materiałów źródłowych ze schyłkowych faz epoki brązu wykazała brak podstaw do łączenia w jeden kompleks kulturowy trzech odrębnych zespołów: sambijskiego, zachodniomazurskiego i wschodniomazurskiego. Natomiast pełną ich integrację kulturową stwierdzamy od początku formowania się omawianej tu kultury. Zdaniem autorki scalającym elementem etnicznym i kulturowym były grupy osadników przybywające tu szczególnie licznie w początkach epoki żelaza z obszarów kultur kręgu wschodniobałtyjskiego. Poza obserwacjami kulturowymi wskazuje na to znaczny wzrost zaludnienia, jaki notujemy w tym czasie, poświadczony zwiększeniem liczby punktów osadniczych i zasiedleniem niemal wszystkich, dogodnych gospodarczo obszarów. W świetle tej hipotezy określenie przynależności etnicznej grup ludności autochtonicznej z epoki brązu i z wcześniejszych okresów wymaga dalszych szczerotowych studiów. Zgodnie z hipotezą ostatnio lansowaną przez H. Ł o w m i a ń s k i e g o przyjęto za możliwe istnienie tu grup ludności pochodzenia staroeuropejskiego, zmajoryzowanych później, tzn. dopiero w początkach wczesnej epoki żelaza, przez napływającą ze wschodu ludność bałtyjską.

Dla uzyskania pełnej charakterystyki kultury kurhanów zachodniobałtyjskich podjęto próbę rekonstrukcji warunków kształtowania się osadnictwa, struktury społecznej i gospodarki. Poprzez rekonstrukcję warunków środowiska naturalnego wczesnej epoki żelaza na Pojezierzu Mazurskim i Nizinie Staropruskiej starano się znaleźć związek między zagęszczeniami osadnictwa a najkorzystniejszymi dla ówczesnej gospodarki warunkami krajobrazu. Stwierdzono, że osadnictwo skupiało się w rejonach o urozmaiconej rzeźbie terenu i bogatej sieci wodnej. Tylko takie bowiem obszary mogły stanowić podstawę dla wielostronnej działalności gospodarczej. Natomiast zupełne pustki dało się stwierdzić na obszarach jednolitych krajobrazowo, o glebach słabych lub zbyt ciężkich dla uprawy i pozbawionych cieków wodnych. Z analizy diagramów pyłkowych wynika, że w początku wczesnej epoki żelaza wraz ze zmianą klimatu połączone były znaczne zmiany w szacie roślinnej, które tylko częściowo można wytłumaczyć zwiększeniem nawilgocenia, natomiast inne następowały niewątpliwie w wyniku wyrębów i intensywnego wypasu leśnego hodowanych zwierząt. W warunkach ówczesnego krajobrazu Pojezierza szczególne szanse rozwoju miała hodowla, opierająca się na półdzikim wypasie zwierząt na polanach międzyleśnych. Natomiast rolnictwo, zapewne podobnie jak w kręgu wschodniobałtyjskim, odgrywało mniejszą rolę.

W strukturze osadniczej podstawową jednostkę stanowił zespół 5—8 rodzin, jak to można zaobserwować na podstawie rozplanowania i liczby domów w obrębie osiedli obronnych. Grupa taka gospodarowała na obszarze 30—40 km², co odczytać można z odległości między sąsiadującymi ze sobą osiedlami. Kilka lub kilkanaście grup osadniczych tworzyło skupienie oddzielone od innych pasami niezamieszkałymi. Charakter więzi łączącej taką grupę jednostek osadniczych nie jest jasny. Być może były one odpowiednikami więzi plemiennej.

Podjęta w tej pracy próba monograficznego opracowania zagadnień związanych z klasyfikacją źródeł i interpretacją najważniejszych zjawisk kultury kurhanów zachodniobałtyjskich nie wyczerpuje wszystkich problemów, jakie możnaby w oparciu o istniejące materiały poruszyć. Ponadto szczególnie odczuwa się brak badań przeprowadzanych nowoczesnymi metodami archeologicznymi i przyrodniczymi pełnych zespołów osadniczych i mikroregionów. Tylko na tej podstawie bowiem moglibyśmy wzbogacić naszą wiedzę o kulturze materialnej zamieszkujących tu plemion i wnieść nowe elementy do rekonstrukcji ich struktury społecznej. Praca ta jest przede wszystkim podsumowaniem dotychczasowej naszej wiedzy o kulturze i osadnictwie wczesnej epoki żelaza na byłym terytorium pruskim. Dalsze badania pozwolą niewątpliwie na skorygowanie i uzupełnienie zawartych tu wniosków i hipotez.

Po przedstawieniu powyższych tez przez Ł. Okuliczową głos zabrali recenzenci pracy:

Członek rzeczywisty PAN-u prof. dr Józef Kostrzewski (Poznań) w swojej recenzji zgadza się z klasyfikacją chronologiczną i wydzieleniem terytorialnym opracowanej kultury, jak również z drugą częścią wniosków dotyczących genezy tej kultury, jej przynależności etnicznej i charakterystyki społeczno-gospodarczej. Stwierdza jednak, że do czasu wypracowania chronologii kultur kręgu wschodniobałtyjskiego (Białoruś, Litwa), problematyczne jest wywodzenie stamtąd podstawowych cech kultury kurhanów zachodniobałtyjskich i ruchów ludnościowych, które doprowadziły do zasiedlenia omawianych obszarów, a w aspekcie etnicznym stanowiły element zcalający zachodni odłam Bałtów. Hipotezę o przybyciu na pobrzeża Bałtyku grup ludności bałtyjskiej dopiero we wczesnej epoce żelaza, będzie można przyjąć za prawdopodobną dopiero wtedy, gdy stwierdzi się z całą pewnością, wcześniej-

sze występowanie cech charakterystycznych w kręgu wschodniobałtyjskim niż na Pojezierzu Mazurskim i Półwyspie Sambijskim. Z zagadnień poruszanych na marginesie pracy nie zgadza się z autorką, że kultura wschodniopomorska mogła powstać jako wynik wewnętrznych przeobrażeń społeczno-gospodarczych w łonie plemion kultury łużyckiej. Podtrzymuje swoje dawniejsze zdanie o najeździe plemion kultury wschodniopomorskiej z Pomorza na południe.

Drugi recenzent, członek PAN-u, prof. dr Witold Hensel (Warszawa) podkreśla znaczenie zebrania i próby klasyfikacji źródeł dotyczących kultury kurhanów zachodniobałtyjskich. Do problemów wymagających jednak dalszych studiów i dyskusji naukowej zalicza czas przyjscia na ten teren plemion bałtyjskich, widząc w faktach podanych przez autorkę możliwość wtórnych przesunięć grup tej ludności we wczesnej epoce żelaza z obszarów kultur kręgu wschodniobałtyjskiego. W odniesieniu do ludności wcześniej tu mieszkającej uznaje za możliwe jej względną prabałtyjskość co najmniej od schyłkowych faz neolitu (kultura rzucewska). Stawia postulat szczegółowszego ustosunkowania się do zagadnień względnej dyskontynuacji osadniczej w badaniach mikroregionów. Z bardziej szczegółowych spraw zwraca uwagę na niebezpieczeństwo używania dla wydzielonych kultur archeologicznych nazw etniczujących.

W odpowiedzi Ł. Okuliczowa podkreśliła słuszność uwagi zwróconej przez prof. Kostrzewskiego na brak wypracowanych ram chronologicznych kultur kręgu wschodniobałtyjskiego, co rzeczywiście utrudnia pełną dokumentację stawianej w pracy hipotezy o przejściu z tego terenu grup ludności bałtyjskiej na Mazury i pobraża Bałtyku we wczesnej epoce żelaza. Jednak zważywszy na fakt, że kultury wschodniobałtyjskie zostały wyodrębnione dopiero w ostatnim dziesięcioleciu i badania nad nimi są w pełnym toku, można mieć nadzieję, że w najbliższym czasie kwestia datowania ich początków zostanie wyjaśniona. Sprawa czasu przyjscia Bałtów nad wybrzeża Bałtyku wymaga dalszych szczegółowych studiów, w każdym razie przyjmowanie, że tereny byłych Prus Wschodnich były od neolitu zamieszkałe przede wszystkim przez plemiona bałtyjskie wydaje się autorce wątpliwe. Raczej należy się liczyć z istnieniem osadnictwa silnie zróżnicowanego etnicznie, przy czym proces deetniczacji i wyodrębnienia zachodniego odłamu Bałtów był niewątpliwie bardzo złożony. W każdym razie w okresie krystalizacji kultury wczesnożelaznej możemy dopatrywać się przynajmniej końcowego etapu tego procesu. Zgadzać się z tym, że nazwy kultur archeologicznych winny być etnicznie neutralne, autorka proponowanej przez siebie nazwy „kultura kurhanów zachodniobałtyjskich” nie uważa za ostateczną.

W wyniku tajnego głosowania Rada Naukowa Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk przyjęła pracę doktorską i jednogłośnie nadała Łucji Okuliczowej tytuł doktora nauk humanistycznych.

Opracował Romuald Odoj